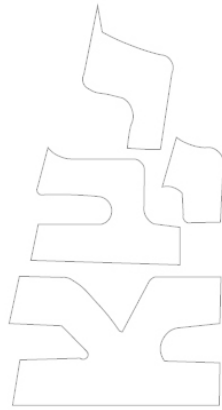

הנ"ב

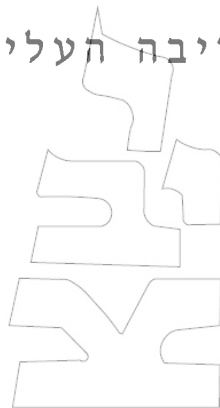

מוגן בזכויות יוצרים

הנגב

אדם וסביבה לאורך הדורות

לחטיבה העליונה

מוגן בזכויות יוצרים

יד יצחק בן-צבי
המרכז לחקר ארץ ישראל ויישובה
היחידה לתכניות לימודים

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית
האגף לתכנון ופיתוח תכניות לימודים

ירושלים תשס"ד

**ספר הלימוד יצא בהתאם לתכנית הלימודים בלימודי ארץ ישראל
לבית-הספר הכללי ולבית-הספר הדתי.**

עריכה וריכוז: רות פלג

**הכותבים – חברי צוות תכניות לימודים ביד יצחק בן-צבי:
רות פלג • גילה זוהר • שלומית ברוכי**

השתתפו בכתיבה:

ד"ר יוסי בן דוד – הבדווים

ד"ר חנינא פורת – ההתיישבות היהודית בראשיתה

ד"ר יוסף זיוון – מקום המדינה ועד ימינו

ועדת היגוי: ד"ר צבי צמרת – יו"ר, חנה אדן, פרופ' אריה איסר, ד"ר גבריאל אלכסנדר, ד"ר אברהם ארבל,
ד"ר יוסף בן דוד, ד"ר מיכאל גרינצוויג, פרופ' יזהר הירשפלד, ד"ר מרדכי נאור, ד"ר נטע עורבי, ד"ר יהושע רוזנברג.

ייעוץ מדעי: חנה אדן, ד"ר עוזי אבנר, פרופ' אריה איסר, ד"ר אברהם ארבל, ד"ר מרדכי בר-און, פרופ' חיים גבירצמן,
ד"ר מיכאל גרינצוויג, אורי וירצבורגר, עדנה זמונסקי, עודד לאוב, טלילה ליבשיץ, ד"ר יצחק מייטליס,
ד"ר יעקב מימרון, משה פרייזלר, פרופ' עמוס קלוזר, ד"ר יהושע רוזנברג, ד"ר משה רענן.

עריכה לשונית: אלה עומר ורונית רהב

הבאה לדפוס: חננאל גולדברג

עיצוב גרפי: סטודיו "קסם" – קיבוץ סעד

הכנת מפות: סופר מיפוי

הדפסה: מפעלי דפוס כתר, ירושלים

בסיוע קרן קימת לישראל

כל הזכויות שמורות © ירושלים תשס"ד (2004)

אין להעתיק מפות, מאמרים או קטעים מספר זה בשום צורה שהיא ובשום אמצעי, או לעבדם בדרך כלשהי, לרבות צילום והקלטה, בלא אישור
בכתב מבית ההוצאה.

מסת"ב 4-232-217-965

תוכן עניינים

הקדמה 7

הנגב וגבולותיו 11

הנגב – משמעות השם 13

תיחום הנגב 15

גבולות הנגב על פי המקרא..17 ♦ גבולות הנגב בהלכה..18

גבולות הנגב בעת החדשה 21

גבולו המערבי של הנגב..21 ♦ גבולו המזרחי של הנגב..25

התנאים הטבעיים 29

המבנה הפיזי של הנגב 31

המבנה הגאולוגי..31 ♦ יחידות הנוף..37

אוצרות הטבע בנגב 54

תעשיית המחצבים בנגב..55

אקלים הנגב ותופעות מזג האוויר 61

משקעים..62 ♦ טמפרטורות..64 ♦ קלימוגרפים מייצגים..66 ♦ שינויי אקלים בנגב..68

מקורות המים ודרכי ניצולם 69

שטפוונות בנגב..69 ♦ מי תהום..73

ניצול המים בנגב 76

ניצול המים בעת העתיקה..76 ♦ אספקת מים להתיישבות היהודית החדשה..79 ♦ מים וגבולות..87

חיים במדבר 89

צומח הנגב 91

יחידות צומח בנגב..91 ♦ התאמות של צמחי מדבר..93 ♦ בתי גידול בנגב..100 ♦ ייעור בנגב..104

בעלי חיים בנגב והתאמתם לתנאי המדבר 107

התאמות של בעלי חיים לתנאי המדבר..108 ♦ מקומות החיות של בעלי החיים..111

בעלי חיים מבויתים..116 ♦ בעלי חיים בסכנת הכחדה..118

בעלי חיים וצמחים במפרץ אילת 121

האדם ותנאי המדבר 128

התאמת אורח החיים לתנאי האקלים במדבר..129

לאורך התקופות 135

ההתיישבות הקדומה בנגב 136

התקופות הפרה-היסטוריות..137 ♦ תקופת הברונזה – התקופה הכנענית..143 ♦ הדרכים הבין-

לאומיות..145 ♦ העולם הרוחני בתקופות הקדומות..152

תקופת הברזל – התקופה הישראלית 157

ימי ההתנחלות והשופטים..157 ♦ ראשית המלוכה – ימי שאול ודוד..159 ♦ ימי בית ראשון..160
♦ אתרים בראי התקופה..164 ♦ התקופה הפרסית..173

אלף שנות פריחה יישובית 175

התקופה הנבטית..176 ♦ פרובינקיה ערביה – התקופה הרומית המאוחרת..188 ♦ התקופה
הביזנטית..191 ♦ החקלאות הקדומה בנגב..197 ♦ יישובים בראי תקופה..201 ♦
היישוב היהודי..207

מהכיבוש המוסלמי ועד לכיבוש הבריטי 209

התקופה המוסלמית הקדומה..209 ♦ הנגב בתקופה הצלבנית..215 ♦ בין איובים לממלוכים..216 ♦
התקופה העות'מאנית..217 ♦ עיר בראי תקופה..221

הבדווים 227

מוצא הבדווים..228 ♦ אמצעי קיום בחברה המסורתית..229 ♦ המעבר מנוודות להתיישבות קבע..230
♦ הבדווים בנגב – אזרחי ישראל..232 ♦ שינוי, קדמה והשתלבות בחברה הישראלית..233 ♦ התמורות
במגורים..240 ♦ הבעלות על הקרקע..241 ♦ התחזקות התודעה הדתית והלאומית..242 ♦ המשפחה
הבדווית..243 ♦ התמורות בתפקודי המסגרת המשפחתית..245

ראשית ההתיישבות היהודית 249

שלהי התקופה העות'מאנית 250

תכניות ראשונות..250 ♦ ראשית המעורבות הציונית..251

מחזון למעשה 256

ראשית ימי הבית הלאומי..256 ♦ התיישבות היהודית נוכח המדיניות הבריטית..262 ♦ יזמות ופעילות
יישובית ציונית..265

מלחמת העצמאות בדרום 277

היאחזות או התפנות..277 ♦ עם הקמת המדינה..279

מקום המדינה ועד ימינו 287

התיישבות בנגב לאחר קום המדינה 288

תפרוסת היישובים החקלאיים..291 ♦ ההתיישבות העירונית..306

נגב של צמיחה 323

עם הפנים לעתיד 324

“חזון הנגב” פיתוח ושימור..324 ♦ המרחב המעויר הדרומי ומטרופולין באר שבע..326 ♦ התיישבות
כפרית וחבלית..328 ♦ “נגב של צמיחה” פיתוח חקלאי בנגב..332 ♦ פיתוח התעשייה בנגב..338
התיירות בנגב..340 ♦ השמירה על איכות הסביבה..349 ♦ בעידן של שלום..350

מושגים 353

מקורות האוירים 356

הקדמה

"מוטב ללון במדבריות של ארץ ישראל ולא ללון בפלטורות [ארמונות] של חוצה לארץ"
(בראשית רבא לט).

הנגב – חלקו הדרומי של הארץ, הוא הגדול באזורי הארץ אך הקשה ביותר להתיישבות מפאת תנאיו הפיזיים. הנגב הוא האזור המעמיד בפנינו את אתגר הפיתוח ואת המחויבות לשמר גם לדורות הבאים אזורי הוד קדומים, שיד אדם לא נגעה בהם.

המדבר בתנ"ך ובמקורות חז"ל זוכה לשתי צורות התייחסות. המקורות מתייחסים לנגב כאל אזור בעל תכונות טבעיות הקשות לאדם, לחי ולצומח. המדבר הוא "...**אֶרֶץ צִיָּה וְעֵיף בְּלֵי מַיִם**" (תהלים סג, ב); במדבר קשה התנועה בשל הסופות היבשות נושאות החול "...**בְּסוּפּוֹת בְּנֶגֶב לְחֶלֶף מִמְדָּבָר בָּא מֵאֶרֶץ נֹרְאָה**" (ישעיה כא, א); המדבר הוא גם מקום חיותם של בעלי חיים מסוכנים "**נָחֵשׁ שָׂרָף וְעַקְרָב**" (דברים ח, טו).

בתיאור מעמיק יותר מופיעות התכונות המדבריות כתכונות המסמלות ערכים, תפיסות ונורמות של התנהגות הנגזרות מאופיים של התנאים הטבעיים. הקיום במדבר יוצר תחושת אתגר ופלא בשל מרחבי המדבר ונופי בראשית שיד אדם לא נגעה בו, נופים המשרים על האדם תחושת חופש ומרחב, אך גם תחושת הכנעה והכרה במוגבלותו של האדם.

בצאתו ממצרים עבר עם ישראל, עם עבדים, תהליך הכנה במדבר בטרם הוכשר לחיים ממלכתיים. על פי חז"ל הוציא הקב"ה את ישראל ממצרים והולידם "דרך **המדבר כדי לצרפן**" (מכילתא, בשלח). המדבר מוזכר בערגה-כתקופת בניין הקשר בין עם ישראל לאלוקיו: "...**זָכַרְתִּי לְךָ הַסֵּד גְּעוּרֶיךָ אֶהְבֵּת כְּלוּלְתֶיךָ לְכַתֵּךְ אֶחָדִי בְּמִדְבָּר בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה**" (ירמיה ב, ב).

שיבת העם לארצו מתוארת "**כאפיקים בנגב**" – כיובלים רבים המתקזים במהירות מאגן ניקוז גדול אל נחל אחד. זרימה נרחבת מכוננים רבים מדגימה את אירועי דורנו שבו נקבצו אל הארץ בני העם היהודי בחזרתם אל מולדתם בתקווה לבנות אותה ולהיבנות בה.

בבניין הארץ והפרחת המדבר בא לידו ביטוי חזון הנביאים: "...**אֲשֵׁים מִדְבָּר לְאִגָּם - מַיִם וְאֶרֶץ צִיָּה לְמוֹצְאֵי מַיִם: אֵתֵן בְּמִדְבָּר אֶרֶץ שֶׁשָּׂה וְהִדַּס וְעַץ שָׁמֶן אֲשֵׁים בְּעֶרְבָה בְרוֹשׁ תִּדְבָּר וְהָאֲשׁוּר יִחְדּוּ**" (ישעיה מא, יח-יט). מוסיף המדרש "**את מוצא, עכשיו אין אילנות במדבר, ועתיד להיות שם. ועכשיו אין דרך במדבר, ועתיד להיות שם דרך**" (במדבר רבא כג).

המונח "דור המדבר" מתאים מחד גיסא לדורנו, דור של התחלה והתגבשות, העובר תהליך של ניסוי וטעייה, סולל דרכים והופך ארץ צייה למוצאי מים. מאידך גיסא, חש דורנו גם בהתגשמות נבואות הנחמה והגאולה של נביאי ישראל. דוד בן-גוריון, האב המייסד של המדינה, ראה ייעוד היסטורי בהפרחת הנגב ובמימוש חזון הנביאים: "**אנו מצוים על המרצת בניין חורבות עולם, קימום שממות ראשונים וחדוש ערי חורב שוממות דור ודור – עד שהארץ כולה, מאילת ועד מטולה, תפרח ותניב במלוא יכולתה...**" (שדה בוקר, 3 בספטמבר 1961). בן-גוריון ניסה להוביל את העם בחזונו אך הדברים עלו בידו באופן חלקי בלבד. כיום הולכת ומתחזקת ההכרה בחשיבותו של הנגב לעתידה של המדינה.

מבנה הספר

קביעת תכני השערים של הספר נעשתה בעצה אחת עם ועדת הספר שחבריה מונו על ידי האגף לתכנון ופיתוח תכניות לימודים במשרד החינוך. בוועדה נטלו חלק נציגי האקדמיה ונציגי משרד החינוך. בספר שמונה שערים:

שער ראשון: הנגב וגבולותיו

בשער הפותח את הספר עמדנו על מהותו ומשמעותיותו של המושג "נגב" מבחינות שונות ועל גבולותיו ועיצובם המדיני.

שער שני: התנאים הטבעיים

תיאור המאפיינים הגאולוגיים, הפיזיים, המבנה ופני הנוף של חלקי הנגב, כמו כן מאפייניו הייחודיים של אקלים הנגב, מקורות מימיו ודרכי ניצולם בעבר ובהווה.

שער שלישי: חיים במדבר

דרכי הסתגלות הצומח המסגל עצמו לתנאי היובש והחום, וכן תיאור מיני החי שמרחב הנגב מאפשר את מחייתם, זכו בשער זה להרחבה, כמו גם דרכי ההתמודדות של האדם בתנאים האקלימיים הקשים של הנגב.

שער רביעי: לאורך התקופות

שער נרחב זה פורס את הידיעה בתולדותיו ההיסטוריים של הנגב, מאז הפרה-היסטוריה ועד שלהי התקופה העות'מאנית. הפרקים בשער זה מתבססים על המקורות הספרותיים והמידע-הארכאולוגי, ומנסים ליצור תמונה יישובית. עם זאת, ככל שהתקופה קדומה יותר, היא פחות ברורה ונהירה. ימי בית ראשון מוארים בזווית המקורות המקראיים והממצא הארכאולוגי, וימי בית שני נכללים ב"אלף שנות פריחה" מהנבטים ועד לתקופה הביזנטית המייצגים עידן שראשיתו בנוודות, והמשכו ביישוב עירוני וחקלאי. בתקופה הערבית הקדומה הייתה חקלאות ייחודית, בתואי המעבר שבשולי הנגב, אך מאז הלך ושקע הנגב לאורך מאות שנים עד ניצני ההתעוררות הראשונים בשלהי התקופה העות'מאנית.

שער חמישי: הבדווים

הבדווים בנגב מהווים כמחצית מאוכלוסיית הנגב – הריבוי הטבעי אצלם הוא הגדול בארץ. בתהליכי השינוי בחברה הבדווית ובמאפייניה עוסק שער זה.

שער שישי: ההתיישבות היהודית החדשה

ההתיישבות הציונית בנגב התמהמהה, אך משבאו החלוצים אל הנגב, התחיל הסיפור המופלא של מימוש החזון בעיקשות ובאומץ. הגנת הנגב בימי מלחמת העצמאות מהווה סיומה של תקופה.

שער שביעי: מקום המדינה ועד ימינו

יישוב הנגב וכיבוש השממה בעזרת העלייה הגדולה, הקמת העיירות והמושבים

ומאבקם להשתרשות ועצמאות כלכלית – נמשכים עד היום. הרחבנו על המפעל היישובי ועל קשייו ועל כיווני ההתפתחות העתידיים.

שער שמיני: נגב של צמיחה

מציאת מקורות מים חדשים מחד גיסא והעלייה בצפיפות היישובית במרכז הארץ מאידך גיסא, העלו את חשיבותו של הנגב. חקלאות חדשנית ופיתוח תיירות מעלים את הנגב לקדמת הפיתוח בארצנו. בהישגי הפיתוח ובתכניות עתידיות עוסק פרק זה.

כיצד ניעזר בספר הלימוד?

הספר הוא רחב היקף ופורס יריעה של ידע בכל התחומים המשיקים ללימודי ארץ ישראל. מושגים ושמות המודגשים בגוף הטקסט זכו לפירוט והרחבה בשולי העמוד. לרוב בא ההסבר במקום הראשון שבו מוזכר השם או המונח. תאריכונים שהוספנו לפרקים ההיסטוריים מסייעים להתמצאות כרונולוגית וניתן לנצלם במהלך ההוראה. מפות רבות סורטטו במיוחד לצורך הספר. המפות בחלקן משלבות תכנים ממחקרים שונים למפה אחת, ועל ידי כך ניתן לנצלן למטרות דידקטיות ממוקדות. בסוף כל פרק ניתנות הצעות לעיון נוסף לתועלת המורה והתלמיד. המטלות הדידקטיות אינן אחידות ברמתן ויש מבין השאלות שנועדו להרחבה על בסיס מאמרי מחקר מומלצים. בלימודי ארץ ישראל היציאה לשטח היא חלק מההליך הלימודי. בעת הסיור ניתן לנצל סרטונים שונים, תיאורי אתרים ארכאולוגיים וכך תמונות צומח ומפות התיישבות מעודכנות. ה"מדריך למורה" יציג אפשרויות נוספות לניצול הספר ככלי עזר דידקטי.

תודות

רבים סייעו לנו במהלך הכנת ספר "הנגב". אנו מודים לחברי ועדת הספר ולכל היועצים, אשר הקדישו מזמנם, האירו והעירו, כדי למנוע מאתנו שגגות. תודה לכל מי שעמדו לצדנו בשנות הכתיבה וההפקה: משרד החינוך, ובמיוחד האגף לתכנון ופיתוח תכניות לימודים, אפשר לנו לכתוב ולהוציא לאור את הספר. ד"ר מיכאל גרינצוויג, המפקח המרכז של לימודי ארץ ישראל, קרא את כל פרקי הספר ועמד לצדנו בכל שלביו. גב' חנה אדן, ראש גף מדעי החברה, השקיעה מזמנה וסייעה בהבחנותיה הדידקטיות. ד"ר גבי אלכסנדר, ראש מחלקת המחקר של קק"ל, דאג שמוסדו יסייע לנו בדרכים שונות. ד"ר צבי צמרת, מנהל יד יצחק בן-צבי, עמד בראש ועדת הספר, ליווה אותנו בכל שלביו, נתן לנו גיבוי והאיר את עינינו בנושאים שונים. ועוד יבורכו: חננאל גולדברג יד ימיננו בכל שלבי ההפקה; תמי וראובן סופר שהכינו את המפות; סטודיו קסם בקיבוץ סעד – אורית גולדברג וזהבה ברטי-ישראל שעיצבו את הספר לשביעות רצוננו. עובדי ספריית יד בן-צבי ובנות השירות הלאומי סייעו לנו לאורך כל הדרך. אנשים רבים ומוסדות שונים נתנו לנו רשות להשתמש בחומר איורי שברשותם, במיוחד יבואו על הברכה קרן קימת לישראל, רשות שמורות הטבע והגנים הלאומיים וד"ר משה רענן.

רות פלג

ירושלים, תמוז תשס"ד

הנגב וגבולותיו

הנגב – משמעות השם

המונח "נגב" מתייחס בימינו לחלקה הדרומי של ארץ ישראל המשתרע מאזור בקעת באר שבע ועד אילת. שטחו של הנגב התחום בגבולות מדינת ישראל הוא כ-12,000 קמ"ר, כמחצית משטחה של מדינת ישראל שבתחומי הקו הירוק. צורתו של הנגב כצורת משולש שקדקודו בראש מפרץ אילת, ושתי צלעותיו הן הגבולות המדיניים – בין ישראל לירדן במזרח ובין ישראל למצרים במערב. השם "נגב" נגזר מהפועל **נ-ג-ב** – יבש – המבטא את אופיו של האזור כאזור צחיח, חרב ודל במקורות מים. שימוש בפועל נגב מופיע בספרות חז"ל: **"נתנגבה הארץ ומצאו מדבר מלא כמהין [סוג של פטריות] (ירושלמי, תענית פ"ג ה"ט)**. **רש"י** אומר: **"נקראת נגב, שכל שעה היא נגובה, שאין שם צל אילנות, וחמה זורחת מנגבתה" (בבלי, בבא קמא פא ע"ב)**. "נגב" משמש גם מילה נרדפת ל"דרום" – **"אל קצה הירדן נגבה" (יהושע יח, יט)**, כלומר הקצה הדרומי של ים המלח, ומכאן גם השימוש במונח נגב כשמו של חבל הארץ הדרומי של ארץ ישראל: **"עמלק יושב בארץ הנגב" (במדבר יג, כט)**.

רש"י (ר' שלמה יצחקי)

(1105 - 1040). מגדולי הפרשנים של המקרא והתלמוד. סגנונו פשוט אך רעיונותיו מעמיקים, ומשום כך מהווה פירושו כלי עזר חשוב להבנת המקרא והתלמוד. פירושו רש"י לתורה היה הספר העברי הראשון שנדפס בכתב הקרוי מאז על שמו "כתב רש"י".

- 1 **הסבירו באיזו משמעות מופיע המונח נגב בכל אחד מהפסוקים הבאים:**
 - א. **וימדתם מהויץ לעיר את פאת קדמה אלפים באמה ואת פאת נגב אלפים באמה ואת פאת ים אלפים באמה ואת פאת צפון אלפים באמה והעיר בתוך זה יהיה להם מגרשי הערים" (במדבר לה, ה).**
 - ב. **"פנו וסעו לכם ובאו הר האמרי ואל כל שבניו בערבה קהר ובשפלה ובנגב ובהרף הים ארץ הנגעני והלבנון עד הנקרה הגדל בהר פרת" (דברים א, ז).**
- 2 **היעזרו בקונקורדנציה ומצאו חמישה מראי מקומות נוספים שבהם מופיע המושג נגב. ציינו מה משמעות השם בכל אחד מהמקומות.**

המונח נגב, כשמו של חבל ארץ, מופיע לראשונה בספר בראשית בהקשר למסעות אברהם: **"גילך למסעיו מנגב ועד בית אל" (בראשית יג, ג)**. על עמלק מסופר שישב בארץ הנגב (במדבר יג, כט) וכן מסופר על **"מלך ערד ישב הנגב" (במדבר כא, א)**. בחלוקת נחלות השבטים ניתן הנגב לשמעון, אך נחלתו נכללה לאחר מכן בנחלת יהודה. בראשית ימי ממלכת יהודה נקרא האזור **"נגב יהודה" (שמואל א כז, י; שמואל ב כד, ז)**. כפי הנראה "ארץ הנגב" המקראית כללה רק את חלקו הצפוני של הנגב, עד לבקעת צין (ראו גבולות הנגב עמ' 20).

- 3 **על שם מי נקרא הנגב בפסוקים הבאים? האם ניתן לדעת על פי השמות והמקומות באיזה אזור מדובר? נמקו תשובתכם.**
 - א. **"ויאמר אביש אל פשטתם היום ויאמר דוד על נגב יהודה ועל נגב הירחמאלי ואל נגב הקיני" (שמואל א כז, י).**
 - ב. **"אנחנו פשטנו נגב הכרתי ועל אשר ליהודה ועל נגב קלב ואת צקלג שרפנו באש" (שמואל א ל, יד).**

מדבר, צייה, ישימון וערבה

מרחבי צייה וישימון בנגב

המונח "מדבר" מתייחס במקרא בדרך כלל לאזור גאוגרפי מוגדר: מדבר שור, מדבר פארן, מדבר צין ומדבר באר שבע. למרות ההבחנה הקיימת במקרא בין "נגב" ל"מדבר" יש לעתים חילוף או הקבלה בין המונחים. לדוגמה, סביבת באר שבע הכלולה

ב"נגב יהודה" נקראת בבראשית כא, יד "מדבר באר שבע".

בשפה העברית ניתנו למרחב הצחיח של הארץ שמות שונים. השמות מציינים בדרך כלל רמות שונות של יובש. שמות אלו מתאימים לאזור הנגב אך גם למדבר יהודה. השם **מדבר** במקרא – **"וַיַּנְהֵג אֶת הַצֹּאן אֶחָד הַמְּדָבָר" (שמות ג, א)** מתייחס לאזור שבו ניתן לרעות את העדרים, ואולי הכוונה היא למרחב הנקרא היום סֶפֶר המדבר, המקום שבו כמות המשקעים דיה כדי להצמיח עשב להדביר (לרעות) בו את הצאן.

הכינוי **ארץ צייה** הוא אף קשה יותר. את ארץ הצייה מאפיין הצמא – הקשר שבין צייה וצלמוות מציין את היעדר התנאים למחיית האדם – **"בְּאֶרֶץ לֹא עֵבֶר בָּהּ אִישׁ וְלֹא יֵשֵׁב אִדָּם שָׁם" (ירמיה ב, ו)**, שכן ארץ יובש מוחלט מתקשרת למוות – צלמוות. המחסור המונע את יכולת החיות הוא היעדר המים, לכן מתקשר לצייה גם הצמא, **"בְּאֶרֶץ צִיָּה וְצָמָא" (יחזקאל יט, יג)** ו**"וְצָמָאוֹן אֲשֶׁר אֵין מַיִם" (דברים ח, טו)**. היעדר צומח ואדם יוצר את השממה, הישימון: **"וַיִּשְׁקֹפֶה עַל פְּנֵי הַיְּשִׁימוֹן" (במדבר כא, כ)**. הקשה בתיאורי היובש מוצא ביטוי בשם ערבה. הפסוק המקראי **"יִשְׁשׂוּם מְדָבָר וְצִיָּה וְתִגַּל עֲרָבָה" (ישעיה לה, א)** נותן כנראה תיאור הדרגתי של היובש, מהקל אל הכבד, ולכן קשה היא הנבואה האומרת **"הֲיֵה הַשְּׂרֹוֹן כְּעֲרָבָה" (ישעיה לג, ט)**.

פלשתינה

מקורו של השם מהפלשתים, אחד מעמי הארץ הקדומים. לאחר מרד בר כוכבא שאפו הרומים לנתק את זיקת עם ישראל למולדתו והמירו את השם יהודה (יודיאה) בשם פלשתינה. במאה הרביעית לספירה נחלקה ארץ ישראל כולה לשלוש פרובינציות: פלשתינה פרימה (הראשונה) – יהודה ושומרון; פלשתינה סקונדה (השנייה) – הגליל והגלעד; ופלשתינה טרטיה (השלישית) – הנגב. עם הכיבוש הערבי נותר השם ג'ונד אל פלשתינ כשם יהודה ושומרון, ואילו הגליל נקרא ג'ונד אל אורדון. במאה העשרים חוזר השם ומיוחס על ידי הבריטים לראשונה לתושבים המתגוררים בארץ. עם התחזקותו של היישוב היהודי ומול מגמות הפיצול בעולם הערבי, החלו ערביי ארץ ישראל לגבש את ישותם כפלשתינים.

כינויי האזור לאורך הדורות

למעט כתבי המקרא וספרות חז"ל לא היה שימוש במונח "נגב" כשם לחבל הארץ הדרומי של ארץ ישראל עד התקופה המודרנית. בתקופות הרומית והביזנטית נכלל דרום הארץ ביחידה המנהלתית הקרויה **פלשתינה** השלישית (טרטיה). בתקופה הערבית נקרא צפון הנגב באדית אֶתְיָה, וחלקו הדרומי שכלל את חצי האי סיני נקרא ג'בל אֶטֹור.

חידוש השימוש בשם "נגב" כשמו של החבל הכולל את כל דרום הארץ, השתרש עם תחילתה של ההתיישבות הציונית.

תיחום הנגב

ניתן לתחום את גבולות הנגב מנקודות מבט שונות. מנקודת המבט הגאוגרפית-פיזית נקבע הגבול על פי המבנה הטופוגרפי של השטח וההבחנה בין יחידות הנוף השונות. מנקודת מבט אקלימית גבול הנגב הוא בקו הגשם (איזוהיטה) המבדיל בין האקלים המדברי לאקלים הים תיכוני. מנקודת המבט האנושית נקבע גבול הנגב על פי תפוסת היישובים והאוכלוסייה. גבולות הנגב מוגדרים גם במקרא ובהלכה, והחל מראשית המאה העשרים יש לנגב גם גבולות מדיניים ברורים.

איזוהיטה

קו שווה גשם. קו במפת המשקעים המחבר נקודות שבהן כמויות הגשם שוות.

גבולות גאוגרפיים-פיזיים

תיחום פיזי של הנגב מתבסס על קווים בולטים בנוף היוצרים הפרדה בין הנגב ליחידות הנוף הסמוכות. במזרח תוחם את הנגב בקע ים המלח והערבה. הבקע הוא שקע טופוגרפי עמוק המפריד בין הנגב להרי עבר הירדן המזרחי. הערבה, שהיא חלק מהבקע, חצויה כיום לשניים – חלקה מצוי בתחומי מדינת ישראל וחלקה בתחומי ירדן. בקעת באר שבע, הנמוכה יחסית, יוצרת הפרדה טופוגרפית בין שדרת ההר המרכזית להר הנגב ולכן משמשת גבול צפוני לנגב. במערב לא ניתן לקבוע לנגב תיחום פיזי ברור. הנופים המאפיינים את הנגב חורגים מגבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל, והם נמשכים מערבה במדבר סיני. בדרום מגיע הנגב עד קדקוד מפרץ אילת.

4 עיינו במפה בעמ' 30: האם ניתן להגדיר גבול פיזי לנגב שלא בתוך הערבה? נמקו.

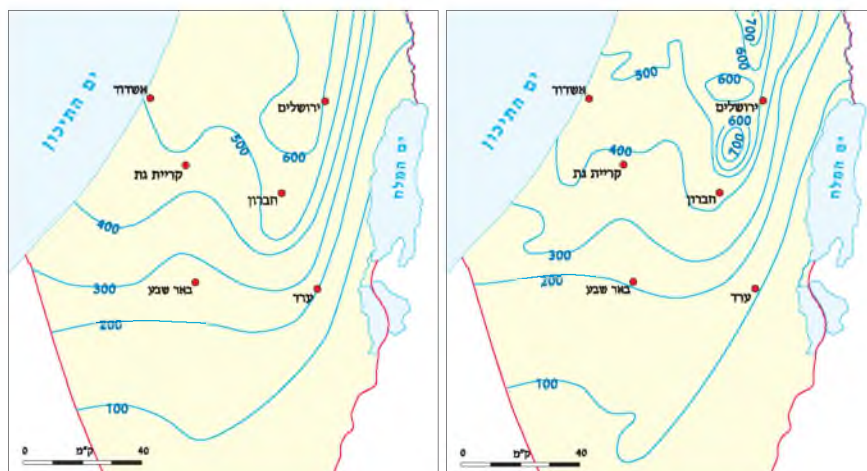
5 מדוע קשה לתחום את גבולו הפיזי של הנגב בפנינתו הצפונית-מערבית?

מוגן בזכויות יוצרים

תיחום אקלימי

האקלים המדברי הוא המאפיין הבולט ביותר של מרחבי הנגב, ולכן ניתן לקבוע את גבולות הנגב על ידי תיחום האזור שאקלימו מדברי. תיחום כזה מתייחס רק לגבולו הצפוני של הנגב, שכן תנאי האקלים המדברי נמשכים מעבר לנגב ממזרח, ממערב ומדרום.

אקלים מדברי מוגדר בעזרת מדדים כמותיים של משקעים, טמפרטורות ואחוזי לחות. כיוון שכמות המשקעים היא הגורם המשמעותי ביותר בהיווצרות המדבר, מקובל להגדיר מדבר כאזור שכמות המשקעים בו נמוכה מ-200 מ"מ גשם בממוצע בשנה. הרצועה שבה כמות הגשם נעה בין 200-300 מ"מ בשנה, מהווה אזור מעבר בין האקלים הממוזג הים תיכוני שבו כמות המשקעים גבוהה יותר, לבין האקלים המדברי שבו כמות המשקעים נמוכה יותר. אזור זה, הנקרא גם סֶפֶר המדבר, הוא אזור צחיח למחצה. כמויות המשקעים המשתנות מדי שנה משנות את תוואי קו 200 מ"מ גשם בהתאם (ראו עמ' 16).

משקעים בצפון הנגב בשנים 1960 - 1990.

משקעים בצפון הנגב בשנים 1930 - 1960.

6 עיינו במפת המשקעים של ארץ ישראל בעמ' 61 וציינו היכן עוברת איזוהיטה 200 מ"מ והיכן איזוהיטה 300 מ"מ. פרטו היכן עובר הגבול הצפוני של הנגב על פי הגדרה זו.

7 עמדו על השוני באיזוהיטת 200 מ"מ ו-300 מ"מ בשנים 1930 - 1960 לבין השנים 1960 - 1990. באיזו מבין שתי התקופות כמות הגשמים בצפון הנגב הייתה גדולה יותר?

8 מה הן ההשלכות על ההתיישבות בצפון הנגב היכולות לנבוע מתזוזת קו 200 מ"מ גשם צפונה או דרומה?

תיחום הנגב בהיבט אנושי

המדבר הוא "ארץ לא זרועה" (ידמיה ב, ב), כלומר מרחב שבו המשאבים הטבעיים המאפשרים לאדם קיום הם דלים ביותר, ולכן הוא התאפיין לאורך הדורות במיעוט אוכלוסייה וביישוב דליל. במשך רוב הזמנים מקובל היה לראות את גבולו הצפוני של הנגב כגבול "הארץ הנושבת" – גבול יישובי הקבע. עם זאת, קו זה אינו מוגדר וקבוע, ותחום יישובי הקבע הושפע במהלך ההיסטוריה מגורמים רבים; כגון אופיו ועצמתו של השלטון המרכזי שמצאו ביטוי בהגנת יישובי הקבע מפני השבטים הנודדים או בתמיכה כלכלית ביישובי, וכן הרמה הטכנולוגית של האוכלוסייה שמצאה ביטוי ביכולת להתמודד עם תנאי המדבר.

במאות השנים האחרונות ועד סוף תקופת המנדט הבריטי תושבי הנגב היו בעיקר שבטים של בדווים נודדים. השטחים החקלאיים של יישובי דרום הר חברון ושל יישובי מישור החוף הדרומי היו הגבול הדרומי של הארץ המיושבת, "הארץ הנושבת". גם כיום, על אף שהמדבר מהווה כמחצית משטחה של מדינת ישראל, מספר המתגוררים בו קטן ומגיע לכ- 7% - 8% מכלל אוכלוסיית המדינה. עם זאת, בימינו מיושב הנגב גם ביישובי קבע, ובעזרת השקיה ושיטות עיבוד חדשניות, ניתן לעבד

המנדט הבריטי

אחרי מלחמת העולם הראשונה, העניק חבר הלאומים ייפוי כח לבריטניה במסגרת מסמך מנוסח, שבו צוינה זכותה לנהל את ענייני ארץ ישראל ולקדמה לקראת שלטון עצמי של תושביה.

בו שטחים נרחבים. כיום לא ניתן לקבוע את גבול הנגב כגבול שבין יישובי הקבע והאוכלוסייה הנוודית.

9 עיינו באטלס במפת צפיפות האוכלוסייה בישראל. היכן הייתם תוחמים את הנגב על פי מדד זה? נמקו תשובתכם.

10 הסבירו כיצד יכול שלטון מרכזי להשפיע על אופיו היישובי של אזור ספר או מדבר.

11 "...המדבר הטביע את חותמו על תפוצת האדם על פני כדור הארץ, ועל נתיבי התחבורה שיצר. במרחבי המדבר נולדו והתפתחו אוכלוסיות מיוחדות במינן, בעלות אורחות חיים וערכי מוסר ותרבות שנוצצו הרחק מעבר לתחומי המדבר. המדבר מהווה במקרים רבים חיץ בין משפחות עמים ושבטים על תרבותיותיהם, ולכן יש לו משקל רב בעיצוב דמותה ורבות מתכונותיה של האנושות" (מתוך: מ' ברוור, "מדבר ואדם", בתוך: עזרה זהר [עורך], המדבר עבר, הווה עתיד, רשפים, תל אביב 1977, עמ' 13).

הסבירו כיצד לדעתו של מ' ברוור השפיע המדבר על "עיצוב דמותה ותכונותיה של האנושות"? נסו לתת דוגמאות לדבריו. האם אתם מסכימים לדעתו או חולקים עליה? נמקו.

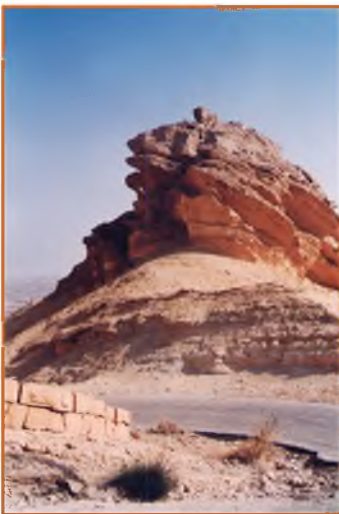
גבולות הנגב על פי המקרא

הגבול הדרומי של ארץ ישראל האמורה להיות נחלה לישראל מופיע בתורה: "וַיְהִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל וַאֲמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם בָּאִים אֶל-הָאָרֶץ בְּנֶעַן זֶה הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּפְּלוּ לָכֶם בְּנַחֲלָה אֶרֶץ בְּנֶעַן לְגַבְלִיתִיהָ: הֲיִהְיֶה לָכֶם פָּאֵת נֶגֶב מִמִּדְבָּר צֵן עַל יַד אֲדוּם וְהָיָה לָכֶם גְּבוּל נֶגֶב מִקְצֵה יַם הַמֶּלַח קְדָמָה: וְנֹסֵב לָכֶם הַגְּסִיל מִנֶּגֶב לְמַעַל עַקְרָבִים וְעֹבֵר צְנָה וְהָיָה [וְהָיָה] תּוֹצְאָתוֹ מִנֶּגֶב לְקֹדֶשׁ בְּרֶנֶעַ וַיֵּצֵא חֶצֶר אֲדָר וְעֹבֵר עֲצֻמָּה: וְנֹסֵב הַגְּבוּל מִעֲצֻמוֹן בַּחֲלָה מִצְרַיִם וְהָיָה תּוֹצְאָתוֹ תִּמְנָה" (במדבר לד, ב-ו).

תיאור הגבול הדרומי מופיע גם בחלוקת הארץ לנחלות שבטי ישראל. נחלת שבט שמעון נכללה בנחלת יהודה:

"וְהָיָה הַגְּבוּל לְמִטָּה בְּנֵי יְהוּדָה לְמִשְׁפַּחְתָּם אֶל גְּבוּל אֲדוּם מִדְּבָר צֵן נֶגֶב מִקְצֵה תִּמְנָה: וְהָיָה לָהֶם גְּבוּל נֶגֶב מִקְצֵה יַם הַמֶּלַח מִן הַלְּשָׁן הַפְּנֵה נֶגֶבָה: וַיֵּצֵא אֶל מִנֶּגֶב לְמַעַל עַקְרָבִים וְעֹבֵר צְנָה וְעֹלָה מִנֶּגֶב לְקֹדֶשׁ בְּרֶנֶעַ וְעֹבֵר חֶצְרוֹן וְעֹלָה אֲדָרָה וְנֹסֵב הַקְּרָעָה: וְעֹבֵר עֲצֻמָּה וַיֵּצֵא בַחֲלָה מִצְרַיִם וְהָיָה תּוֹצְאוֹת הַגְּבוּל יְמִינָה זֶה וְהָיָה לָכֶם גְּבוּל נֶגֶב" (יהושע טו, א-ד).

על אף הקושי בזיהוי כל המקומות הנזכרים בפסוקים, עולה משני המקורות שהגבול הדרומי של ארץ ישראל מתחיל בקצהו הדרומי-מזרחי של ים המלח, משם ממשיך הקו "ונסב", בלשון התורה, מערבה דרך מעלה עקרבים (שזיהויו לא ודאי, אם כי מעריכים שהיה בסביבות האתר הקרוי מעלה עקרבים כיום). משם עובר הגבול דרך צנה, היא אולי מדבר צין, ומגיע עד קדש ברנע (זיהויו מקומו לא ידוע בוודאות).

סלע הצפרדע במעלה עקרבים.

תרגום השבעים (Septuaginta)

התרגום הראשון של המקרא. מסופר על תלמי פילדלפוס (285-246 לפנה"ס) שאסף שבעים מחכמי ישראל והושיבם לתרגם את התורה במשך 72 ימים. על אף שהחכמים הופרדו זה מזה, תרגומם היה דומה אפילו בפרטים שהחליטו לשנות.

מפת מידבא

מפת פסיפס צבעוני שעושה רצפת כנסייה בעיירה מידבא שבעבר הירדן המזרחי. הפסיפס נחשף בשנת 1884 והוא מיוחס למאה השישית. מפת מידבא היא המפה העתיקה ביותר המתארת את ארץ ישראל. במפה מופיעים יישובים הנזכרים בתנ"ך ובברית החדשה ויישובים בני הזמן. במרכז המפה – העיר ירושלים בהגדלה.

אשתורי הפרחי

(1280-1355). נולד בספרד ועלה לארץ ישראל בראשית המאה הארבע-עשרה. נחשב ל"חלוץ חוקרי ארץ ישראל", שהקדים במאות שנים את הבאים אחריו. ספרו "כפתור ופרח" כולל מידע היסטורי וגאוגרפי רב על הארץ ויהודיה. הספר דן בגבולות ההלכתיים של הארץ ועוסק בהלכות התלויות בארץ.

הארץ המובטחת

מושג המתייחס לגבולות הארץ כפי שהם מפורטים בברית בין הבתרים (בראשית טו, יח-כא). התחום מתייחס למרחב שבין הנהר הגדול נהר פרת ועד לנהר מצרים (הנילוס). חז"ל מסבירים שהתחום המצוי מחוץ לארץ נענע והכלול בארץ המובטחת, הוא התחום שבו יושבים שאר בני זרעו של אברהם, ורק לעתיד לבוא, אם יהיו ישראל ראויים, יזכו בכל שטחה של "הארץ המובטחת".

הגבול נמשך לים התיכון, לאורך נחל מצרים המזוהה עם נחל אל עריש. על זיהוי נחל מצרים עם נחל אל עריש עמדו רוב הפרשנים. בתרגום השבעים מתורגם "נחל מצרים" (ישעיה כז, יב) בשם רינוקורורה – שמה של אל עריש בתקופה ההלניסטית-רומית, וכך גם במפת מידבא בתוספת הערה: "גבול מצרים ופולשתינה". בימי הביניים כתב ר' אשתורי הפרחי בספרו "כפתור ופרח": "ובלכתך למצרים תמצאהו לכומו שלשה ימים או פחות מזה, תחתוך (אותו) סמוך לכניסתו לים כמטחוי קשת ותלך. וכן קורין לו העם היום 'ואדי אל עריש' כלומר נחל סכות..." (פרק יא, עמ' רמח). בגבולות הארץ המובטחת מופיע המונח נהר מצרים (ולא נחל מצרים) כגבול הדרום-מערבי של ארץ ישראל: "לְזַרְעָךָ נִתְּמִי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְּהַר מִצְרַיִם עַד הַנְּהַר הַגָּדֹל נְהַר פָּרָת" (בראשית טו, יח).

יש המזהים את נהר מצרים עם נהר הנילוס או עם אחת הזרועות המזרחיות שלו (להבדיל מנחל מצרים שהוא נחל אל עריש).

הגבול הצפוני בין הנגב לארץ יהודה אינו מוגדר באופן חד-משמעי במקרא. עם זאת, נכללת העיר ערד על פי המקרא בנגב, ואילו חברון נכללת בהרי יהודה ולפיכך הגבול עובר ביניהן.

הגבול הדרומי של ארץ ישראל על פי המקרא מותיר חלק ניכר מהנגב שבתחומי המדינה כיום, מחוץ לתחומי ארץ ישראל. גם הביטוי "מדן ועד באר שבע" המיוחס לתקופת ההתנחלות ולראשית המלוכה, השאיר את מרבית שטחו של הנגב מחוץ לתחום של התיישבות שבטי ישראל.

גבולות הנגב בהלכה

חז"ל עסקו בשאלת גבולות הארץ ותחומיה, במגמה להגדיר את התחום שעליו חלות המצוות התלויות בארץ. חז"ל מבחינים בשלושה תחומים לצורך חובת קיום המצוות התלויות בארץ:

א. "כל שהחזיקו עולי מצרים" – השטח שכבשו עולי מצרים ואשר לא יושב על ידי שבי ציון שחזרו לארץ אחרי גלות בית ראשון. בתחום זה אין חובת קיום המצוות התלויות בארץ.

ב. "כל שהחזיקו עולי בבל" – השטח שכבשו עולי מצרים ובתקופה שבין החזרה לארץ בימי שיבת ציון ועד לתקופת המשנה יושב פעם נוספת, ואפילו לזמן מה בלבד. באזור זה חל החיוב לקיים את המצוות התלויות בארץ.

המצוות התלויות בארץ

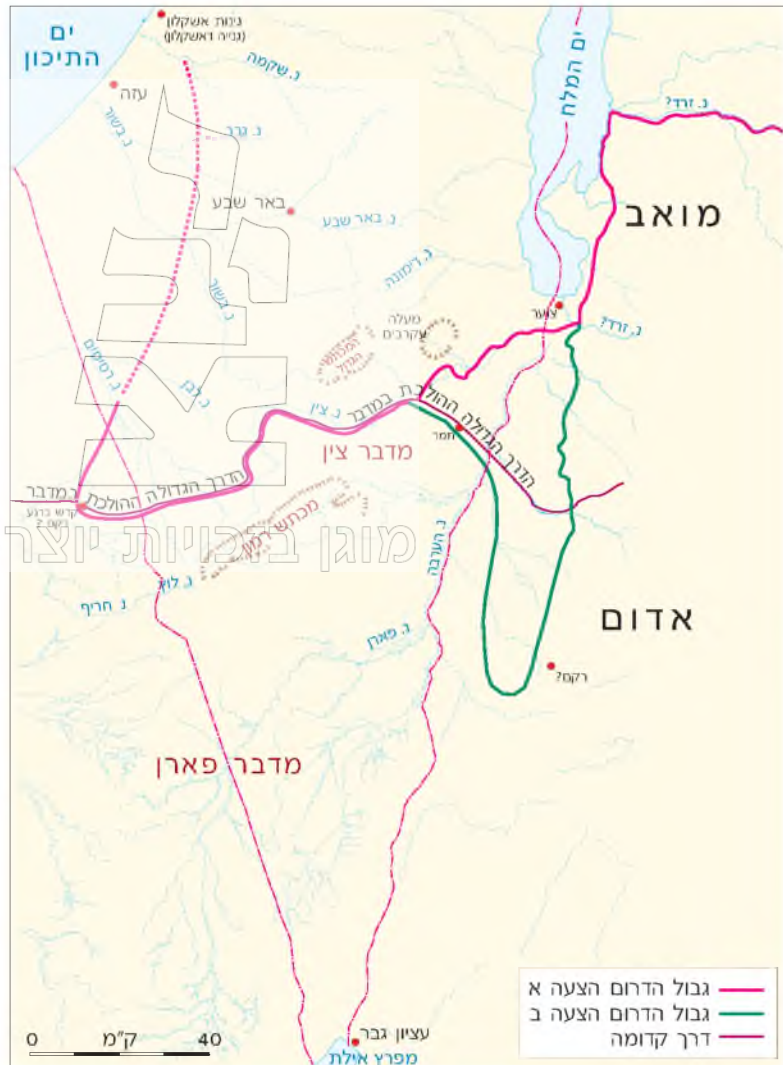
מצוות שיש לקיימן רק בארץ ישראל ואין הן חלות מחוץ לגבולות ההלכתיים של הארץ. המצוות קשורות לעיבוד החקלאי של הקרקע כמו: מצוות שמיטה, שנת יובל ומתן תרומות ומעשרות.

ג. השטח הכלול בגבולות ההבטחה כפי שהובאו במקרא "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת" (בראשית טו, יח), אך לא נכבש עם הכניסה לארץ בידי עולי מצרים, פטור מקיום מצוות **שמיטה** (התלויה בארץ) אפילו כאשר יושב על ידי יהודים לאורך ההיסטוריה ועד ימינו.

הגבול הדרומי מערבי של הארץ בימי כיבוש עולי מצרים ועולי בבל השתרע עד נחל מצרים ולכן כל המצוות התלויות בארץ נוהגות עד שם כפי שמופיע בברייתא: "עד איכן [היכן] חייבו [במצוות התלויות בארץ]? עד נחל מצרים" (תוספתא, שביעית ד ה).

ברייתא דתחומין

התחום החייב בקיום המצוות התלויות בארץ מוגדר ב"ברייתא דתחומין". ברייתא זו מגדירה את השטח שנכבש עם הכניסה של עם ישראל לארץ, אשר ישבו בו יהודים גם בימי בית שני ואחריו. נוסח הברייתא מופיע בכמה מקורות חז"ל, וכמו

גבולה הדרומי של ארץ ישראל על פי ברייתא דתחומין (דעות שונות).

שמיטה

על פי מצוות התורה על החקלאי היהודי המעבד אדמה בארץ ישראל לחדול מרוב העבודות החקלאיות בשנת השמיטה – "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה" (דברים טו, א). הרמב"ם מסביר ומפרש: "שתשבות הארץ בשביעית ממלאכתה, שלא יעבוד עבודת הארץ בשנה זו, שלא יעבוד עבודת האילן בשנה זו, שלא יקצור הספוח כדרך הקוצרים, שלא יבצור הנזירים כדרך הבוצרים, שישמיט מה שתוציא הארץ..." (הלכות שמיטה ויובל, היד החזקה, פרק א, הלכה א).

ברייתא

משנה חיצונית, כלומר משנה שלא נכללה בששת סדרי המשנה שערך רבי יהודה הנשיא. התוספתא היא קובץ של ברייתות.

כן נתגלה כשהוא כתוב ברצפת פסיפס שעטרה את בית הכנסת ביישוב רחוב שבעמק בית שאן (הפסיפס מוצג במוזאון ישראל).

- קביעת הגבול הדרומי על פי "ברייתא דתחומין" קשה לזיהוי, וזאת מכמה סיבות:
- הגבול בדרום מצוין רק על ידי מספר מצומצם ביותר של שמות מקומות וזאת כנראה כיוון שהדרום היה דליל מאוד באוכלוסייתו. מאחר שהאזור אינו אזור חקלאי הסתפקו בקביעת קו כללי.
- אין זיהוי ודאי של השמות הנזכרים בברייתא, והזיהויים המוצעים שנויים במחלוקת.
- ברשימת המקומות בברייתא לא תמיד נשמר הסדר הגאוגרפי, ולכן לא ניתן להסיק על מיקום האתרים בשטח על פי סדר הופעתם בטקסט.

שמות אחדים מופיעים בברייתא דתחומין בהקשר לגבול הדרומי: נחל זרד, רקם גיאה, הדרך הגדולה ההולכת למדבר וגנינות אשקלון.

נחל זרד – על דעת רוב החוקרים הוא ואדי חסה היורד מהרי מואב אל דרום ים המלח באזור א־צפי. דעה אחרת מזהה אותו צפונה יותר, כאחד היובלים העיליים של נחל ארנון הנשפך אל ים המלח מול עין גדי לערך.

רקם דגיאה – לפי דעת חלק מהחוקרים זו העיר פטרה. אחרים סבורים שרקם גיאה היא קדש ברנע (תל קודיראת) שבמזרח סיני, צפונית-מערבית למכתש רמון.

דרך הגדולה ההולכת למדבר – מקומה אינו ברור. יש המשערים שזו הדרך העוברת ממצד תמר (המזוהה אולי עם חצבה), דרך נחל צין ועבדת עד לקדש ברנע.

גנייה דאשקלון – כנראה השטחים החקלאיים בפרוורי אשקלון.

על פי זיהוי האתרים ייתכן שהגבול הדרומי של הארץ לצורך קיום המצוות התלויות בארץ עבר מאזור הרי מואב במזרח לדרום ים המלח (מנחל ארנון או נחל חסה – הוא נחל זרד), עלה אל פטרה ומשם "דרך הגדולה ההולכת למדבר" עד לגנינות אשקלון. העיר אשקלון עצמה ואזור החוף הדרומי היו כנראה מחוץ לתחום חובת קיום המצוות התלויות בארץ (במקורות חז"ל חלוקות הדעות בנושא).

אפשרות שנייה היא שהגבול פנה מערבה מנחל זרד עד לקדש ברנע. מהלכו המדויק של הגבול אינו ברור, אם כי ניתן להניח שהגבול עבר מדרום למעלה העקרבים ומשם המשיך "דרך הגדולה ההולכת למדבר" עד קדש ברנע ומשם לאשקלון. על פי שתי האפשרויות, מרבית שטחו של מרכז הנגב וכל דרום הנגב הם מחוץ לתחום שעליו חלות המצוות התלויות בארץ.

12 הסבירו מהי חשיבותה של ברייתא דתחומין ומה הן השלכותיה בנוגע לשאלות הלכתיות הקשורות לתוצרת החקלאית של יישובי הנגב, ובמיוחד על אזורי גידול הירקות בגוש קטיף וביישובי הערבה.

גבולות הנגב בעת החדשה

לאורך מאות בשנים לא היה לארץ ישראל תיחום ברור בדרום הארץ. המדבר הדרומי היה מחוז נדידתם של שבטי הבדווים, והשלטון המרכזי כמעט שלא הפעיל את מרותו וסמכותו באזורים אלו. צורתו המשולשת של הנגב נוצרה על ידי שני קווים שהם גבולות מדיניים שנקבעו במאה השנים האחרונות בעקבות הסכמים מדיניים.

גבולות מדיניים של הנגב מראשית המאה העשרים.

גבול המערבי של הנגב

גבול האימפריה העות'מאנית

ראשיתו של קו הגבול בין ישראל למצרים עוד בימים שבהם ארץ ישראל נשלטה על ידי האימפריה העות'מאנית. ב-1841 נקבע קו הגבול המזרחי של מצרים בהסכם בין הסולטאן הטורקי ושליט מצרים מוחמד עלי. קו זה חיבר בין אל עריש לראש מפרץ סואץ, והכליל את חלקו המזרחי של האי סיני בתחומי האימפריה העות'מאנית ואת חלקו המערבי במצרים. חפירת תעלת סואץ (1859 - 1869) והשתלטותם של הבריטים על מצרים (1882) הביאו לשינוי בגבול בין מצרים לאימפריה העות'מאנית. שאיפתם של הבריטים לשליטה מלאה על מרחב תעלת סואץ שהייתה נתיב מעבר חשוב לספינות האימפריה, הניעה אותם להרחיק את העות'מאנים מזרחה אל מעבר לחצי האי סיני. חשוב היה לבריטים להכליל בשטח שבבעלותם את השליטה על הדרך המחברת בין עזה לעקבה (דארב אל עזה), ואת הנתיב המרכזי שקישר בין צפון סיני למפרץ אילת. כדי שהגבול יענה לצורכיהם ערכו הבריטים סקר שמיפה את מקורות המים, את הדרכים הראשיות ואת תפוצת שבטי הבדווים באזור.

הגבול שהוצע על ידי הבריטים חיבר בקו קצר וישר את הים התיכון עם מפרץ עקבה, על אף שקו זה לא מתחשב בנתונים הטבעיים של השטח. הדיונים על הגבול הביאו לסכנת עימות, והסולטאן נכנע לרוב הדרישות של הבריטים. קו הגבול שנקבע חיבר בין רפיח לבין נקודה על חוף מפרץ אילת ב"ראס טאבה", במרחק של כעשרה ק"מ ממערב לעקבה. עקשנותם של הטורקים בעניין זה השאירה לארץ ישראל, וכעבור זמן למדינת ישראל, רצועת חוף באורך של כעשרה ק"מ לאורך מפרץ אילת. בשנת 1906 סומן הגבול בשטח, ובעקבות תיחום הגבול נמסר חצי האי סיני למנהל מצרי, אולם לא סופח באופן רשמי למצרים. המפה הראשונה של דרום ארץ ישראל שבה סומן הגבול החדש בין ארץ ישראל לחצי האי סיני נתפרסמה ב-1915.

תעלת סואץ

תעלה שאורכה 163 ק"מ, שנחפרה בין הים התיכון למפרץ סואץ במטרה לקצר את הדרך בין אירופה לאפריקה ולאירצות המזרח. התעלה נחנכה בשנת 1869.

הגבול הדרומי-מערבי בתקופת המנדט

עם תום מלחמת העולם הראשונה והעברת שטחי האימפריה העות'מאנית המובסת לשליטת המדינות המנצחות, התנהלו דיונים בדבר קביעת גבולותיה של ארץ ישראל – פלשתינה. כאשר נידון תוואי הגבול בדרום, הכללת הנגב בתחומי ארץ ישראל המנדטורית לא הייתה מובנת מאליה. משרד החוץ הבריטי הציע בשנת 1919 לקבוע את גבולה הדרומי של ארץ ישראל בקו ים המלח - באר שבע - רפיח. קו זה תאם את התפיסה שהבית הלאומי צריך להיות בתחום המקראי "מדן ועד באר שבע" – המרחב הניתן לעיבוד חקלאי בארץ ישראל. קו זה היה מוציא את כל משולש הנגב מתחומי הבית הלאומי. התנועה הציונית נאבקה נגד ניסיון זה ואף ערערה על מיקומו של קו הגבול משנת 1906 וניסתה לדחוק אותו מערבה, לקו שיחבר בין אל עריש למפרץ עקבה ויכליל את חלקו של חצי האי סיני בתחום הבית הלאומי. בסופו של דבר הוחלט להשאיר את הגבול לאורך הקו שנקבע ב-1906 (קו רפיח - טאבה). הייתה בכך פשרה בין תביעות שונות.

בשנות השלושים הקימו הבריטים תחנת משטרה באום רשרש, במקום שבו עתידה לקום אילת כעבור זמן. העיירה רפיח הפכה לנקודת המעבר בין ארץ ישראל למצרים.

הגבול עם מצרים (1949)

עם תום מלחמת העצמאות נקבע גבול שביתת נשק בין ישראל למצרים בהתבסס על המצב הקיים בחזית בתום **מבצע חורב**, בראשית ינואר 1949. קווי הגבול שנקבעו בהסכמי שביתת הנשק היו אמורים להיות זמניים, עד אשר ייחתמו הסכמי קבע ובהם ייקבעו קווי הגבול בין המדינות. רובו של קו הגבול חפף לגבול הבין-לאומי של ארץ ישראל בתקופת המנדט. ההבדל העיקרי בין קו גבול 1906 לגבול שביתת הנשק היה השארתה של "רצועת עזה" בשלטון מצרי, זאת בהתאם למצב בשטח בסיום הלחימה. גבול הרצועה נתחם ממזרח לכביש רפיח-עזה-אשקלון, שהוא עורק התחבורה המרכזי לאורך החוף הדרומי והנתיב המקשר את רצועת עזה למצרים. קו הגבול נקבע על שורה של גבעות השולטות על הכביש ממזרח, והוא סומן רק באמצעות תלים עפר ושילוט. כך נוצרה רצועה שרוחבה מגיע עד לכ-12 ק"מ בחלקה הדרומי ולשישה ק"מ בחלקה הצפוני. השטח שנוותר בשליטה מצרית היה מאוכלס בצפיפות על ידי יישובים ערביים ומחנות של פלשתינים פליטי המלחמה. צומת הדרכים החשוב של ניצנה (עוג'ה אל חפיר) הוכרז **שטח** ישראלי **מפורז**, וקו הגבול נשאר צמוד לגבול הבין-לאומי הישן.

בשנות החמישים היו לחצים על ישראל לוותר על דרום הנגב לטובת הערבים. בימי **מלחמת קדש** נמחה קו הגבול בשעה שרצועת עזה וחצי האי סיני נכבשו על ידי צה"ל, אך בתוך זמן קצר נסוגה ישראל והגבול שב לקדמותו. גבולות הסכמי שביתת הנשק נותרו תקפים עד למלחמת ששת הימים (1967).

במלחמת ששת הימים נכבשו שוב חצי האי סיני ורצועת עזה בידי צה"ל, וקו הגבול שחצה בין הנגב לסיני הפך לקו מנהלי בלבד. קו זה היה לגבול המדיני הרשמי, עם חתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים ב-1982, כאשר חצי האי סיני הוחזר לשליטה מצרית.

מבצע חורב

(2.1.49 - 22.12.48). מבצע במלחמת העצמאות שבו הגיעו כוחות צה"ל עד אל עריש ויבר כמה שבסיני וחסמו באזור רפיח את גישת מצרים לרצועת עזה. לחץ אמריקני הביא לנסיגת ישראל ולפתיחת שיחות שביתת הנשק עם מצרים.

שטח מפורז

שטח שבו אין להחזיק כוחות צבא.

מלחמת קדש

(אוקטובר 1956). מלחמה שנועדה לפגוע בביסי הפידיאין (מתאבדים), לחסל את תשתית הצבא המצרי בסיני ולפתוח את מצרי טיראן לשיטת ישראל חופשי. במלחמת קדש היה שיתוף פעולה בין מדינת ישראל לאנגליה וצרפת שביקשו שליטה בתעלת סואץ. במהלך המבצע נכבשו רצועת עזה וחצי האי סיני, אולם בעקבות לחץ בין-לאומי נסוג צה"ל מהשטח שכבש וסיני ורצועת עזה חזרו לשליטה מצרית. כוחות או"ם הוצבו כחיץ בין ישראל למצרים ושמרו על מעבר חופשי במפרץ אילת.

סימון הגבול עם מצרים.
משמאל – משנת 1906,
מימין – משנת 1982.

ממשל צבאי

שליטה של רשות צבאית על אזור שהוכרז אזור צבאי או אזור ביטחון. בישראל, אחרי הקמת המדינה, הונהג ממשל צבאי באזורים שבהם היה ריכוז של אוכלוסייה ערבית, כמו הגליל. הממשל הצבאי בוטל ב-1966. לאחר מלחמת ששת הימים הונהג ממשל צבאי על שטחי יהודה, שומרון, רצועת עזה וסיני. הממשל הצבאי מטפל בכל תחומי החיים: משפט, חינוך, בריאות, מים, חקלאות וכדומה. בראש הממשל עומד המושל הצבאי ותחתיו מופקדים קציני מטה לתחומי הפעילות השונים.

הסכם אוסלו

הסכם שנחתם ב-1994 בין מדינת ישראל לנציגי אש"ף לאחר שיחות שלום שהתנהלו בין הצדדים. עיקרו של ההסכם בהכרה הדדית של מדינת ישראל ואש"ף וניסוח הסדר ביניים לתקופה של חמש שנים, שבהן אמורות היו לעבור בהדרגה סמכויות שלטון ומנהל ממדינת ישראל לרשות הפלשתינית.

הרשות הפלשתינית

רשות שלטון ומנהל של הפלשתינים שהוקמה בעקבות הסכמי אוסלו ונועדה לנהל באופן אוטונומי את ענייני הפלשתינים.

רצועת עזה הייתה מאז מלחמת ששת הימים (1967) נתונה תחת שלטון **הממשל הצבאי** הישראלי. הרצועה לא סופחה למצרים וגם לא לישראל, ולכן לתושבי הרצועה לא ניתנה אזרחות ישראלית או מצרית. במסגרת **הסכמי אוסלו** שנחתמו ב-1994 עברה השליטה ברצועת עזה לידי **הרשות הפלשתינית**. גוש קטיף, נצרים והיישובים היהודיים בצפון הרצועה נותרו בשליטה ישראלית.

מאז החלת הסכם שלום בין ישראל למצרים מופעלות לאורך קו הגבול בין ישראל למצרים שלוש תחנות מעבר: ליד רפיח, בסמוך לניצנה ובטאבה שבחוף מפרץ אילת. נקודות אלו משמשות מסופי גבול, שדרכם עוברים נוסעים ומועברות סחורות. מרחב קו הגבול הארוך שומם עדיין ברובו, ומספר היישובים הסמוכים לגבול הוא קטן. רוב תושבי מרחב הגבול הם שבטים של בדווים נוודים.

13 במסגרת חתימת הסכם שלום בין ישראל למצרים וקביעת קו הגבול ביניהן התעוררה מחלוקת ביחס למיקומה של נקודת הגבול הדרומית, לחוף מפרץ אילת.

עיינו במאמרו של מ' ברזר, "תחומי הנגב", אריאל, 150-151 (נובמבר 2001), עמ' 47-49, ובספרו של ג' ביגר, ארץ רבת גבולות, אוניברסיטת בן גוריון ומכללת שדה בוקר, באר שבע 2001, עמ' 82-102. הסבירו על מה היה הוויכוח וכיצד הוכרע.

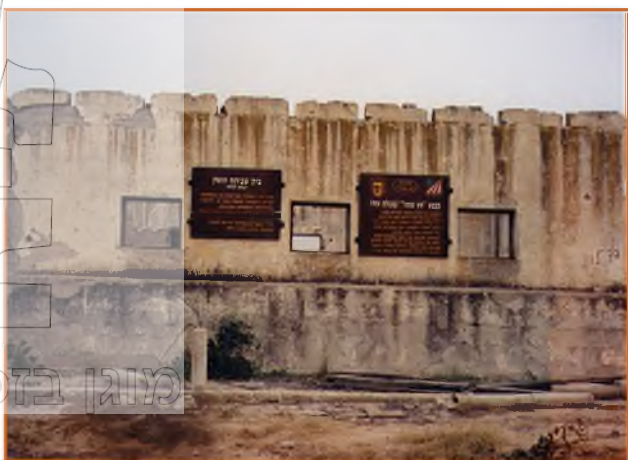
14 עיינו במפה (רצוי בקנה מידה גדול) וציינו באילו מקומות לאורך קו הגבול בין ישראל למצרים יש סטיות מהקו הישר. נסו להסביר מדוע נעשו סטיות אלו דווקא שם?

15 מדוע לדעתכם יש בגבול מצרים - ישראל ריבוי של הברחות והסתננויות?

16 קו הגבול בין מצרים לרצועת עזה עובר בין בתי העיירה רפיח. אילו תופעות יוצרת מציאות זו?

17 העתיקו את הטבלה וציינו מי שלט בכל אחד מהאזורים בשנים המצוינות:

משולש הנגב	חצי האי סיני	רצועת עזה	בשנים
			1906 - 1841
			1948 - 1906
			1967 - 1948
			1982 - 1967
			1994 - 1982
			2004 - 1994

בית שביתת הנשק ליד קיבוץ ניר עם, הסמוך לרצועת עזה. בית שביתת הנשק היה מקום התכנסות ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים שהוקמה בסיומה של מלחמת העצמאות. הבית נמצא בתחומי ישראל בסמוך לעיר עזה. המבנה שימש משכן לשיחות עם מצרים, מחסן סחורות, מטבח להכנת ארוחות כשרות, נשקייה ועוד. אל מבנה זה הוחזרו שבויי האנייה בת-גלים (1954) שנתפסה בעוברה בתעלת סואץ, וכן שבויי מלחמת קדש (1956).

גבולו המזרחי של הנגב

גבול ארץ ישראל עם אמירות עבר הירדן

בתקופה העות'מאנית נכללו הערבה והנגב הדרומי בתחומי "סנג'ק [מחוז] מען", בממלכת חיג'אז. בימי מלחמת העולם הראשונה הבריטים נתנו הבטחות סותרות ליהודים ולערבים בנוגע לעתיד האזור בתום המלחמה. התנועה הציונית דרשה בתום המלחמה להחיל את הבית הלאומי במסגרת המנדט הבריטי גם על עבר הירדן המזרחי, עד קו פרשת המים מערבית **למסילה החיג'אזית**. ועדה בריטית החליטה (1920) כי השטח שממזרח לירדן יהיה חלק ממדינה ערבית שינהלו הערבים בפיקוח בריטי. כך הוקמה "אמירות עבר הירדן" שבראשה הועמד האמיר עבדאללה (סבו של המלך חוסיין). עבדאללה דרש לספח את הנגב הדרומי לשלטונו, אך ויתר על דרישתו בשל לחץ הבריטים, שייצגו בעניין זה את התביעה של התנועה הציונית. בטרם פרסומו הרשמי של נוסח המנדט הבריטי (1922) דרשו חוגים בתנועה הציונית להחיל את המנדט ובו הזכויות לבית לאומי לעם היהודי גם על כל עבר הירדן המזרחי, אולם כאשר אושר המנדט הוחלט **בחבר הלאומים** שלא להחיל על שטח עבר הירדן סעיפים שהתייחסו לבית הלאומי היהודי.

הבריטים שאפו ליצור בארץ ישראל יחידה מדינית בעלת יכולת קיום כלכלי, ולכן השיקולים בדבר הפקת אוצרות ים המלח השפיעו אף הם על קביעת הגבול. הבריטים הניחו שעדיף יהיה להעביר את המוצרים שיופקו מים המלח במסילת רכבת שתחבר את ים המלח דרך הערבה למפרץ אילת. באילת אמור היה להקנות נמל שדרכו יישלחו מרבצי ים המלח אל מעבר לים. תכנית זו סייעה בהכללת הערבה וחלק ממפרץ עקבה בתחומי המנדט הבריטי על ארץ ישראל.

מהלכו של קו הגבול

הבריטים שאפו לבסס את קו הגבול המזרחי של ארץ ישראל על גורמים גאוגרפיים טבעיים תוך התחשבות בשיקולים היסטוריים. אורכו של הגבול לאורך הערבה כ-180 ק"מ (מתוך כ-500 ק"מ – אורך הגבול בין ישראל לירדן). ההצעה הבריטית הייתה לקבוע את הגבול ב"מרכז ואדי ערבה" – מונח מעורפל, משום שלא היה ברור אם הכוונה לאמצע נחל הערבה או למרכז של בקעת הערבה. בחלקים שונים של הערבה אין אפיק נחל אחד שניתן להגדירו כ"נחל הערבה" ולקבוע את הגבול לאורכו. לבסוף נקבע שקו הגבול בערבה יהיה "החיבור בין הנקודות הנמוכות ביותר בשטח". גם הגדרה זו יצרה קשיים, משום ששיטפונות והצטברות של סחף גורמים לשינוי פני השטח לעתים תכופות.

הבריטים ראו בגבול המזרחי קו העובר בתחומי שליטתם, ולכן לא טרחו לסמנו בשטח. רק בשנת 1946, בעקבות הענקת עצמאות לעבר הירדן, הוצב גלעד אבנים בחמש נקודות לאורך קטע שאורכו ארבעה ק"מ – מחוף מפרץ אילת צפונה, במקום הנמוך ביותר לאורך נחל הערבה. נקודת הגבול על חוף המפרץ נקבעה כשלושה ק"מ מערבית לבתיה הקיצוניים של העיירה עקבה.

הגבול שנקבע לאורך הערבה התעלם לחלוטין מאוכלוסיית הנוודים שחייתה באזור.

המסילה החיג'אזית

מסילת רכבת שבנו העות'מאנים בראשית המאה העשרים, במטרה לקשר בין אנטוליה שבטורקיה לבין מכה ומדינה שבחצי האי ערב. למסילה שעברה לאורך הרי עבר הירדן המזרחי, חוברה שלוחה לחיפה – רכבת העמק – שהחלה לפעול בשנת 1905 ושימשה ציר מקשר בין חיפה לדמשק.

חבר הלאומים

ארגון בין-לאומי שהוקם בשנת 1920 כדי לדאוג לשלום העולם. בין החברות הראשונות בו היו בריטניה, צרפת, איטליה ויפן. ארצות הברית לא הייתה חברה בארגון. חבר הלאומים פיקח על יישום משטר המנדטים, ניסה לדאוג לזכויות המיעוטים במדינות השונות, ליזום פעילות בתחום הבריאות ועוד. הארגון פסק לפעול בימי מלחמת העולם השנייה. לאחר המלחמה קם ארגון האומות המאוחדות.

הבדווים המשיכו לנוע במרחב ללא כל התייחסות לגבול, שכן מבחינתם לא הייתה לו כל משמעות.

18 מיקום הגבול על ידי חיבור הנקודות הנמוכות ביותר לאורך הערבה יצר מצב שרק כשליש משטח הערבה נכלל בתחומי ארץ ישראל, וכשני שלישים נכללו בתחומי ירדן. נסו להסביר מדוע האזור הנמוך ביותר של הערבה אינו עובר במרכז אלא בחלקה המערבי; היעזרו לשם כך בפרק העוסק ביחידות הנוף עמ' 50.

אבן גבול בין ישראל לירדן משנת 1949.

הגבול עם ממלכת ירדן (1949)

בהסכם שביתת הנשק שנחתם עם ממלכת ירדן באפריל 1949 נקבע שהגבול לאורך הערבה יהיה הקו שסומן במפות בשנות העשרים, וזאת למרות חוסר הבהירות בדבר מיקומו המדויק.

לאחר קום המדינה הוקמו יישובים בערבה, הוחל בעיבוד שטחים חקלאיים ונסלל כביש הערבה לאילת. בשל ריבוי ההסתננויות מעבר לגבול התקינה מדינת ישראל מדרות וסימני גבול, אך הם לא חפפו במלואם את קו הגבול כפי שסומן במפות הבריטיות.

גבול השלום בין ישראל לממלכת ירדן

הגדרת מיקומו של הגבול בערבה עלתה שוב לדיון במסגרת המשא ומתן לקראת הסכם שלום בין ישראל לירדן (1994). הירדנים דרשו לאמץ את הקו שסימנו הבריטים וישראל הסכימה לכך עקרונית, אולם דרשה שיישובי הערבה והשטחים החקלאיים שלהם, שגולשו אל מעבר לקו הגבול, לא ייפגעו. בהסכם פשרה הוחלט ששטחי החקלאות ממזרח לקו הגבול יוחכרו לישראל למשך 50 שנה. בעקבות ההסכם קיבל הגבול לאורך הערבה הכרה כגבול בינלאומי, סומן בשטח ותועד בתצלומי אוויר.

מסוף יצחק רבין, מסוף הגבול לירדן מצפון לאילת.

19 נסו לשער אילו מוקדי מחלוקת עשויים להתעורר בין ישראל לירדן בעקבות קביעת הגבול לאורך הערבה, ובאילו נושאים חשוב במיוחד שיתוף הפעולה בין ישראל לירדן. נמקו את תשובתכם.

לעיון נוסף:

1. אבן-ארי מ', ל' שגן ונ' תדמור, הנגב – מלחמת קיום במדבר, מוסד ביאליק, ירושלים 1980, עמ' 27-40.
2. ביגר ג', **ארץ רבת גבולות**, אוניברסיטת בן גוריון ומכללת שדה בוקר, באר שבע 2001.
3. ברור מ', "תחומי הנגב", **אריאל**, 150-151 (נובמבר 2001), עמ' 43-54.
4. גרינצויג מ' וי' קומס, **הארץ לגבולותיה סביב**, ת"ל וכרטא, ירושלים תשס"ג.

ראש ממשלת ישראל יצחק רבין, נשיא ארצות הברית ביל קלינטון וחוסין מלך ירדן בטקס חתימת הסכם השלום בין ישראל לירדן, במעבר הגבול בערבה בין ישראל לירדן (1994).

מוגן בזכויות יוצרים